

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/62263>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Persoonlijkheden

Jacques Janssen

De amateur als Dante-specialist

Jacques Janssen nam de zware taak op zich de *Divina Commedia* van Dante Alighieri te vertalen naar een heldere, toegankelijke versie van dit tot de verbeelding sprekende verhaal. In deze *Persoonlijkheden* vertelt hij over de wortels van zijn fascinatie die hem hiertoe zette.

Als ik hier ga uitleggen waarom ik een Dante-specialist geworden ben, doe ik dat met minder pretenties dan waarmee Adriaan Morriën ooit uitgelegd heeft waarom hij 'geen Dante-specialist [is] geworden.' Het is me overkomen, ik heb het niet gezocht; ik ben op dit terrein een amateur, een liefhebber, geen wetenschappelijk specialist. Dat het me gebeuren kon, was overigens al vroeg duidelijk. Tijdens mijn middelbare school, doorgebracht op een klassiek kleinseminarie, had ik een grote voorliefde voor vertalen. Ik voetbalde veel en graag, maar de mooiste herinnering is voor mij het klassikaal vertalen van klassieke teksten: Homerus, Plato, Herodotus, Vergilius, Seneca en Livius. De inhoud van de tekst, vaak begreep ik die niet eens, noch de klasgenoten, misschien verveelden die zich, deden ertoe. Centraal stond het vertalen zelf in samenspraak met de leraar. De pedagogische band die rond een tekst ontstond, is me dierbaar gebleven. Ik zal nooit de opwindning van mijn leraar Grieks vergeten toen ik bij het eindexamen Plato als enige de eerste zin goed vertaald had. Ik had er vijf doorhalingen voor nodig gehad die mijn gedachtegang treffend weergaven. Ik voelde me alsof ik na vijf schijnbewegingen een prachtig doelpunt had gescoord en in de gelukwens van mijn leraar hoorde ik het stadion.

Dante en zijn *Divina Commedia* stonden niet op het lesrooster. Door een gelukkig toeval, de ziekte van een leraar, kwam ik ermee in aanraking. De vervanger was meneer Donders, een uiterst erudiet en beminnelijk mens, die van zijn pensioen genoot. Het was mei 1965. In die maand werd Dantes zevenhonderdste geboortedag gevierd, zo heb ik me pas later gerealiseerd. Meneer Donders begon voor te lezen, zomaar in het Italiaans. Hij genoot er zelf meer van dan wie ook. Eindelijk kon hij de tekst ongegeneerd hardop zeggen. Donders was een bescheiden en vroom priester. Hij probeerde steeds onopgemerkt te blijven en sloop als een schim door

de gangen. Maar hij had een uiterst sensuele mond waarmee hij de Italiaanse tekst savoueerde als was het wijn van superbe klasse. Donders liet ons horen dat alles in het Italiaans klinkt en zingt, ook wanneer simpele mededelingen worden gedaan. Als Vergilius tegen Dante zegt dat hij eerst gaat en dat Dante als tweede moet volgen, lijkt dat in het Nederlands bijna een regieaanwijzing, maar in het Italiaans hoor ik Donders met vochtige mond, licht smakkend zeggen: 'Io sarò primo e tu sarai secondo'.

Ik had nu twee aanleidingen om me onmiddellijk in de *Divina Commedia* te gaan verdiepen: ik hield van vertalen en bewonderde de klank van het Italiaans. Maar ik deed het niet. Ik ging iets nuttigs studeren en daar hoorde in die tijd ook de sociologie bij, zeker als je die wist te combineren met methoden en statistiek. Ik heb jarenlang geen klassieke tekst meer onder ogen gehad. Het Latijn bleef me enigszins bij door het zingen van Gregoriaans en de Italiaanse klank bleef me vertrouwd omdat ik van opera hield. Pas enkele jaren na mijn promotie ging ik, zo moet ik achteraf vaststellen, weer op zoek naar teksten en auteurs uit mijn middelbare schooltijd. Ik werd een zeer regelmatig bezoeker van antiquarische boekwinkels en begeef mij nog altijd zelden in de stad zonder er een te bezoeken. Geleidelijk haalde ik de boeken die ik op de middelbare school bestudeerd had, in huis. Van daaruit ontdekte ik een wereld die ik vergeten was en die me deed beseffen hoe geborneerd en eendimensioneel het academische milieu inmiddels geworden was.

In 1984, op een van mijn antiquarische ontdekkingsstochten - ik realiseer me plotseling de algemeen onderschatte, vormende betekenis van het antiquariaat - stuitte ik op Dantes *Divina Commedia*, uitgegeven door Dino Provenzal in drie deeltjes. Voor de somma van tien gulden kwamen ze in mijn bezit. Ik kocht Van Goors Italiaans Handwoordenboek uit 1946, ook antiquarisch en zwaar beschadigd, maar zover ik weet is het nog steeds het beste Italiaans-Nederlands woordenboek. Ik begon te lezen en te vertalen. Hier en daar ontdekte ik zinnetjes die ik eerder gehoord had. Maar 'la bella donna delle mia mente', in Donders' voordracht een zin als een zoen, wilde maar niet verschijnen. Het duurde meer dan een jaar voordat ik ontdekte dat de tekst uit Dantes *Vita Nuova* afkomstig is. Omdat op de universiteit het salaris na de promotie de vorm van een inkomen aanneemt, kon ik steeds meer boeken kopen. Er kwamen een *Divina Commedia* woordenboek, een dito concordantie, een Dante-encyclopedie. Dat er Nederlandse vertalingen van de *Divina Commedia* bestonden, werd me

Domenico di Michelino. Schilderij in de dom Santa Maria del Fiore te Florence, 1465. Uit: Dante Alighieri, *Mijn komedie. Deel I: Hel* (Nijmegen 1999) 6.

pas na enkele jaren duidelijk. Voorlopig ging ik driftig voort met mijn potloodaantekeningen. Het was een hels karwei dat enigszins verlicht werd toen ik bij De Slegte een *Divina Commedia* uitgave van Scartazzini/Vandelli uit 1914 op de kop tikte. Het boek kostte vijf gulden 'omdat er in geschreven was'. Wat heet: het boek was volgeschreven, van de eerste tot de laatste pagina, met penaantekeningen in een fraai en goed leesbaar handschrift. De eigenaresse was Cecile van der Bijll, blijkbaar lerares Frans, want ze vermeldde graag Franse woorden (*chemin* bij *camino*, enzovoort), en blijkbaar protestant, want ze verbeterde trouw de 'katholieke' psalmnummers. Met Ceciles aantekeningen was ik de koning te rijk en kon ik jaren vooruit. Via haar boek, maar vooral door enkele ansichtkaarten die ik in oude Danteboeken aantrof en die vanuit Italië geschreven waren van de ene weduwe aan de andere, ging ik me realiseren dat Dante lezen een bezigheid is voor erudite, oude dames. Indachtig ook Annie M. G. Schmidts woorden: 'Ik heb een brief uit Hoogezand gehad van tante, ze heeft het rustig en ze leest de hele dag. Ze leest Voltaire en ze leest de hele Dante in 't Italiaans en elke avond speelt ze Bach'. Ik was 'bien étonné' en ben dat bij lezingen nog

steeds, tot mijn genoegen. Dante lezen vereist rust en vrouwelijke toewijding. Ik wist niet dat ik het in me had.

Dantes tekst moet klinken. Voorzichtig las ik wel eens hardop in mijn eigen Italiaans en ik heb lang gezocht naar een langspeelplaat met voordracht uit de *Divina Commedia* die in het bezit zou zijn van de Nijmeegse universiteit, maar die onvindbaar bleef. Geleidelijk verslaptte mijn Dante-aandacht. Ik kreeg geheel andere plannen toen ik bij Antiquariaat Kok in Amsterdam de complete facsimile uitgave van de dagboeken van Paul Valéry zag staan. Ik had niet gedacht die ooit te zullen zien, laat staan ze te kunnen kopen. Ik zie me nog met een steekkar vol boeken - het gaat om negenentwintig folianten, goed voor bijna negenentwintigduizend pagina's geschreven tekst - over de Damstraat lopen. Ik had er met veel plezier die hele vervelende ook uit vele delen bestaande Geschiedenis van Nederland voor achtergelaten. Ik had die boeken gekocht om mezelf te belonen toen ik stopte met roken. Nu vormden ze de basis voor de aanschaf van de cahiers van Valéry, 'le mystique sans Dieu' die leefde als een middeleeuwse monnik, behalve dat hij rookte als een ketter. Die cahiers waar ik in de Pleiade-samenvatting al met zoveel plezier in gelezen had, wilde ik gaan uittrekken. Gewoon alles eruit halen wat me trof. Het eerste deel heb ik voltooid. Het staat onuitgegeven in mijn kast en het heeft iets van zijn charme verloren nu de complete cahiers in druk worden uitgegeven en mijn gepuzzel op Valéry's handschrift betrekkelijk overbodig geworden is. In deel 2 ben ik begonnen, maar Dante - voor Valéry niet veel meer dan een beroemde naam, hier ontbreekt dus elke samenhang - heeft mijn plannen ruw verstoord. Het ging via Homerus en de voorlezing van Imme Dros' *Odysseia*-vertaling op NCRV-radio. Daaraan beleefde ik zoveel genoegen, dat ik de KRO, waar ik een adviesfunctie had, voorstelde de *Divina Commedia* voor te laten lezen op de radio. Het jaar 2000, wanneer Dantes afdaling in de hel zeven eeuwen telt, leek een mooi aanknopingspunt. Mijn voorstellen, ik had er nog een hele rij, werden met grote scepsis ontvangen. Er was, zo verzekerde men mij, geen enkele Nederlandse vertaling geschikt om voorgelezen te worden. Niet overtuigd lag ik 's avonds in mijn bed te lezen in de nieuwste vertalingen en geleidelijk kwam ik ook zelf tot de conclusie dat die niet goed voor te lezen zijn. Uit ergernis ben ik opgestaan en na een halve nacht werken had ik zelf een vertaling gemaakt van het eerste canto die volgens mij wél voor te lezen was. Die nacht, in november 1994, werd het begin van mijn Dante-manie. Ik kan er inmiddels beter mee omgaan, maar gedurende langere tijd heeft

het me meer tijd en energie gekost dan goed was voor mij en mijn omgeving. Ik ben tenslotte geen oudere weduwe. Dante kan een mens slopen. Het is velen vóór mij gebeurd. Denk alleen maar aan Botticelli, die aan zijn Dante-gekte zijn carrière opofferde.

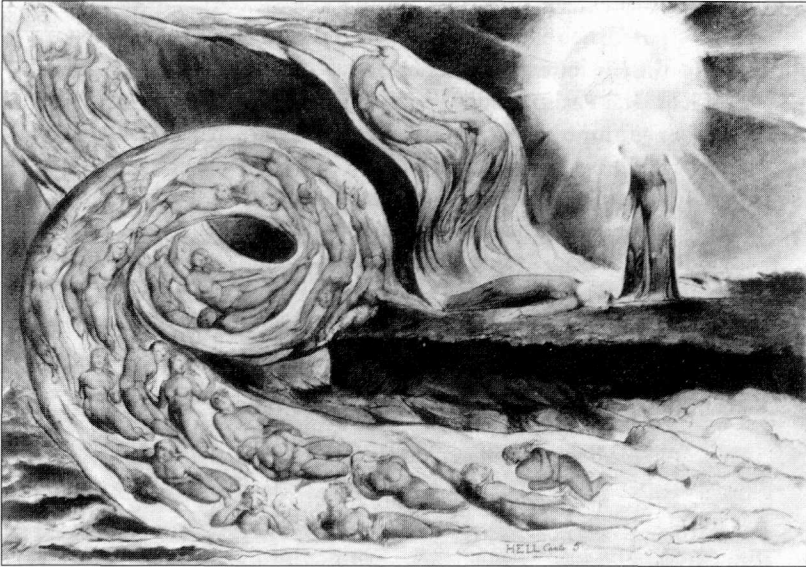
Gustave Doré, Houtgravure (1861). 'Midden in het leven was ik van het rechte pad geraakt. Toen ik mij hervond, stond ik in een donker bos...' (1,1-3). Uit: Dante Alighieri, *Hel*, 44.

Mijn vertaling heeft meer dan vier versies gekend, voordat ze, althans in mijn ogen, ergens op ging lijken. Ik wilde een direct sprekende vertaling, die niet de overdreven verhevenheid heeft die de meeste vertalingen kenmerkt. Een tragedie heeft een verheven stijl, een komedie heeft een variabele stijl, afhankelijk van de situatie. Het zijn woorden van Dante zelf. In de mij bekende vertalingen wordt die opmerking niet serieus genomen. Soms is het grof, als een duivel een scheet laat, of een dief een obscene gebaar maakt. Dergelijke figuren vervolgens aanspreken met 'u' of 'gij' lijkt mij ridicuul. Soms gebruikt Dante platte woorden: een kont is een kont. In Amsterdam en Oss roept men dan in koor: 'stijlbreuk!' Naar mijn mening dient men dat van geval tot geval te bekijken. Ik heb ongetwijfeld fouten gemaakt, maar ik weet dat ik daar niet alleen in ben. Elke vertaling bevat fouten, de beste vaak de grofste. De kwaliteit van mijn vertaling is de (voor)leesbaarheid en ik ben tot elke verbetering bereid zolang die niet in het geding komt. Want Dantes taal wordt gekenmerkt door directheid en eenvoud, ook al is de inhoud soms moeilijk te begrijpen voor wie de middeleeuwse filosofie en theologie niet kent. Dat mijn vertaling leesbaar is, mag blijken uit het feit dat er inmiddels 4.000 exemplaren verkocht zijn en vele lezers mij hebben laten weten dat zij, na eerdere vergeefse pogingen, via mijn vertaling voor het eerst in Dantes hel zijn doorgedrongen. En daar ging het mij om. In het najaar wordt mijn vertaling integraal voorgedragen voor KRO-radio door Joop Keesmaat. Ik heb enkele proefopnamen gehoord. Het wordt schitterend. Voor mij is de cirkel rond.

De onnozelheid waarmee ik mijn vertaalwerk begonnen ben, kan ik natuurlijk niet volhouden. Ik moet me inmiddels verantwoorden. Mijn vertaling heeft heel wat kritieken opgeleverd. De meeste zijn positief, sommige lyrisch lovend, een enkele malicieus. Ik heb er veel van geleerd, ook van de malicieuse. De esoterische kritiek die hier en daar klinkt, lap ik aan mijn laars. Het zijn de mensen die Dante tot hun bezit verklaard hebben en hun literaire nadagen bijvoorbeeld slijten met het schrijven van eigen gedichten in de marge van de komedie. Ze zouden hun talenten beter gebruiken door een nieuwe vertaling te maken, hoe poëtischer hoe liever, maar waarschijnlijk kunnen ze de dienstbaarheid die daarvoor nodig is, niet opbrengen. Ze willen zelf literatuur maken, desnoods op de rug van de grote meester. Wie vertaalt is van die pretentie ontslagen, althans volgens Ortego y Gasset naar wiens filosofie ik, dat is me pas later gebleken, vertaald heb. Hij zegt in *Miseria y splendor de la traducción*: 'een vertaling [van een klassiek geschrift] is geen fraai literair werk maar een vrij vervelend apparaat

dat de lezer verplaatst in de arme drommel [Dante] die [zevenhonderd] jaar geleden op zijn manier zijn best deed zich op het levensvlak staande te houden'. Dat ik zijn filosofie gevolgd heb, blijkt temeer uit het uitvoerige voetnotenapparaat dat ik heb toegevoegd. Dante vereist veel verklaring en toelichting die direct beschikbaar moeten zijn. Mijn lezers zijn me er dankbaar voor, zo is me vele malen gebleken. En weer heb ik me zonder het te weten op Ortego y Gasset gebaseerd: 'ik stel me een vertaling voor (...) die geen literaire zwier nastreeft, maar die heel duidelijk is, al zal die duidelijkheid een overvloed aan voetnoten vereisen'.

William Blake, Acquarel (1825-1827). '...zo zag ik schimmen aankomen, voortgejaagd door de storm, langgerekt klagend.' (V, 48-49). Uit: Dante Alighieri, *Hel*, 97.

Een criticus mag alles beweren en hij of zij kan dat ongestraft doen. Sommigen, zo heb ik gemerkt, gebruiken een kritiek om te laten zien wat ze zelf weten. En dat valt soms tegen. Ik blijf een amateur, maar ik schrik niet weinig wanneer ik zie wat een deskundige zoal beweren kan. Een voorbeeld. In een kritiek in *Trouw* werd mijn vertaling van 'dove si puote ciò che si vuole' met 'waar ze willen wat ze kunnen' geridiculiseerd. Er staat, zo houdt de criticus ons voor, 'men wil het waar macht en wil één zijn'. Ik neem aan dat hij deze kromme formulering niet als vertaling bedoelde. Jammer, want ik had die graag van hem gehoord. Maar dit is nog

maar het begin. Hier wordt 'God' bedoeld, zo gaat de criticus gewichtig verder, daarom is dat meervoud dat ik gebruikte om het vervelende 'men' te vermijden zo belachelijk. God wordt met het onpersoonlijke 'si' aangeduid om 'de naam God te vermijden, die net zoals Christus en Maria nooit worden genoemd in het *Inferno*' (letterlijk citaat!). Twee opmerkingen. Een blik in een concordantie kan leren dat het woord 'Dio' vijftientig maal gebruikt wordt in de hel! Meestal wordt de God van de christenen bedoeld. Bovendien wordt dezelfde formule gebruikt als het gaat om Michaël (Hel VII, 11) en Maria (Paradijs XXXIII, 34-35). Het betreft blijkbaar een macht die 'men' in de hemel heeft en die niet tot God beperkt is.

Je wordt stil van dit soort deskundige beschouwingen. Of zou ik inmiddels ook zelf een Dante-specialist zijn geworden? Toch maar niet: ik ben een liefhebber. Na al die jaren moet ik vaststellen dat ik personen als Valéry en Dante nodig heb om mijn geestelijk evenwicht te bewaren in het hedendaagse universitaire bestel waar men punten telt zoals een kruidenier de krenten weegt en waaruit levensbeschouwing en filosofie zijn weggefilterd zodat alleen de onversneden, zuivere wetenschap overblijft, die tenslotte alleen op haar praktische toepassingswaarde beoordeeld wordt. Mag het iets meer zijn? Iets van het goede, het schone en het ware? Ze zijn niet te meten, ze zijn onmetelijk, zoals Dante beseft wanneer hij aankomt boven in de hemel waar deze drie samenvallen:

Qual è 'l geometra che tutto s' affige Per misurar lo cerchio, e non ritrova, Pensando, quel principio ond' egli indigne,	Zoals het de meetkundige gaat die zich inspant de kwadratuur van de cirkel te vinden, maar er met al zijn gepeins nooit in slaagt het beginsel te ontdekken,
Tale era io a quella vista nuova: Veder voleva, come si convenne, L' imago al cerchio, e come vi s' indova;	zo verging het nu ook mij bij het aanschouwen van dit bijzondere wonder: ik wilde zien hoe het beeld in de cirkel paste en daar een plek in kon vinden.
Ma non eran da ciò le proprie penne; Se non che la mia mente fu percossa, Da un fulgore, in che sua voglia venne.	Maar mijn vleugels zouden zo hoog niet hebben kunnen stijgen als niet een lichtflits mijn geest getroffen had, die daarin zijn wens vervuld zag.
All' alta fantasia qui mancò possa; Ma già volgeva il mio didiro e il vello, Si come ruota che' egualmente è mossa,	Op datzelfde moment ging mijn verbeeldingskracht, die zo hoog geklommen was, voorgoed ten onder. Maar mijn wensen en willen werd reeds als een wiel gelijkmatig voortbewogen
L' amor che muove il sole e l' altre stelle.	door de liefde die de zon en de andere sterren beweegt.